

Çağdaşlarının Tanıklığında XV.-XVII. Yüzyıllar Arasındaki Ermeni-Kıpçakça

Armyano-Kıpçakskiy Yazık XV-XVII vv. v Osveşçenii Sovremennikov

Yaroslav Daşkeviç

Orijinal Künye

Daşkeviç, Yaroslav (1981).
“Armyano-Kıpçakskiy Yazık XV-
XVII vv. v Osveşçenii
Sovremennikov”, *Voprosı
Yazıkoznaniya*, 5: 79-92.

Çeviren

Musa Salan

Doç. Dr., Bartın Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Bartın / Türkiye
e-posta msalan@bartin.edu.tr
orcid 0000-0001-7624-7614
doi 10.54316/dilarastirmalari.1566332

Atıf

Citation
Daşkeviç, Yaroslav (2024).
Çağdaşlarının Tanıklığında
XV.-XVII. Yüzyıllar
Arasındaki Ermeni-
Kıpçakça (Çev. Musa
Salan). *Dil Araştırmaları*,
35: 295-312.

Başvuru

Submitted
13.10.2024

Revizyon

Revised
29.10.2024

Kabul

Accepted
29.10.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online
10.11.2024

Öz

Dil dışı bir konu olmakla birlikte Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kimin dili olduğu konusu her zaman bu sahanın ilgi odağı olmuştur. Bazı araştırmacılar, bu dilin Ermenilere mi yoksa Tatarlara mı ait olduğunu yazılı kaynaklar üzerinden dilsel verilerle ortaya koymaya çalışmışlardır. Bununla birlikte dilsel veriler bu sorunun cevabını verme konusunda nihai kanıtlar olamamıştır. Yaroslav Daşkeviç'in bu çalışması, Ermeniler ve Ermeni haricindeki milletlerin XV-XVII. yüzyıllar arasında kaleme aldığı hatırat, seyahatname türündeki anlatılar ve kayıtlardan elde edilen verileri okurla paylaşarak Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi konuşurlarının kim olduğuna dair gözlemler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni harfli Kıpçakça, Kıpçak Türkçesi, Ermeni-Kıpçakça, Ukrayna Ermeni cemaati, Kuman Türkçesi, Polovetsler, etnik aidiyet ve dil.

ABSTRACT

Although it is a non-linguistic subject, the question of whose language Armeno-Kipchak is has always been the focus of this field. Some researchers have tried to reveal whether this language belongs to Armenians or Tatars through linguistic data from written sources. However, linguistic data has not been definitive evidence in answering this question. This study by Yaroslav

Dashkevich shares with the reader the data obtained from memoirs, travelogue narratives and records written by Armenians and non-Armenian nations between the 15th and 17th centuries and offers observations on who the speakers of Armeno-Kipchak are.

Keywords: Armeno-Kipchak language, Kipchak in Armenian script, Armenian colony of Polish Kingdom, Cuman Turkic, Polovtsy, ethnic affiliation and language.

Ermeni-Kıpçakça üzerine yapılan araştırmalarda son yirmi yıldır elde edilen önemli başarılar, XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına uzanan Türkolojideki Ermeni-Kıpçak dili hakkındaki bilgi eksikliğiyle bariz bir şekilde ters düşmektedir. Bu bağlamda, bu dilin kendisi ve onu inceleme yolları hakkında yanıltıcı bir fikir kök salmıştır. Buna göre, Ermeni-Kıpçak dilinin incelenmesi meselesi ancak yakın zamanda bir tür *Deus ex machina* olarak¹ ortaya çıkmış, önceki yüzyıllarda bu dil hakkında kesinlikle hiçbir şey bilinmiyormuş, dilin kendisi neredeyse gizli ve kullanımı ise bilgili insanlardan oluşan dar bir çevreyle sınırlıymış gibi gözükmektedir. Bu yüzeysel izlenim, XVI-XVII. yüzyıllara ait çeşitli türlerden önemli sayıda yazılı eserle çelişse de Ermeni-Kıpçak dili modern Türkolojinin ortadan kaldırması gereken bir gizeme bürünmüştür.

Kuşkusuz, bu dilin kendisi ve eserleri, Batı Kıpçak dillerinin tarihini inceleyen Türkologlar için gerçek bir hazinedir. Pek çok sorunun cevabı, üzerine yapılan araştırmaların oldukça hızlı ilerlediği bu dilin kendisindedir. Bu durumun bilincinde olarak, günümüzde Ermeni-Kıpçak dili dediğimiz dil hakkındaki bilgilerin XV-XVII. yüzyıllarda edebî eserler ve diğer yazılı kaynaklara sızdığı gerçeğini (veya daha doğrusu sayısız gerçeği) göz ardı etmek mümkün değildir. Bu bilgi, modern araştırmacılar için önemli bir değere sahiptir. Gizem açısından devam edersek bu dil dışı veriler; dilin gizemini çözmeye, Ermeni-Kıpçak dilinin işlevlerini belirlemeye olan ihtiyaca dayanan sorunlara yeni yaklaşımlar sunmaya ve bu dilin XV-XVII. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'daki dilsel durum

Çevirmenin Notu

Söz konusu çalışma Rusça olarak yazıldığı ve Rus imlasında yabancı özel isimler Rusça telaffuza adapte edildiğinden çalışmada zikredilen özel isimlerle orijinaleri arasında farklar bulunmaktaydı. Bu noktada biz Rusça imlayı terk ederek okurların araştırmalarında kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle söz konusu özel isimlerin orijinallerini -hatta hangi millete aitse o yazı dilindeki şeklini- vermeyi tercih ettik.

Yazıda atıflar son not şeklindeydi. Yazma haricindeki eserleri günümüz atıf ve bibliyografya gösterim sistemine uydurduk. Yazmalara yapılan atıfları “§” işaretiyle vererek son not sistemini koruduk. Yapılan atıflarda birkaç yerde hata ve eksiklik söz konusuydu, bunları dip notlarda belirttik.

Yazar makalesinde Koman ve Kuman adlarını birlikte kullanmış, pek çok yerde de bu ilk ikisi dışında Polovets ve Polovetsçe terimlerine yer vermiştir. Bu noktada yazarın özgün kullanımına müdahale etmediğimizi, bunun yazının orijinalinde aynen böyle olduğunu okurlara bildirmek isteriz.

¹ “kendi kendine; beklenmedik şekilde” (Ç.N.)

çerçevesinde diğer Türk dilleriyle genetik bağlantılarını kurmaya yardımcı olur.

Literatürde XVII. yüzyıl yazarlarının Ermeni-Kıpçak dili hakkında verdiği bilgiler bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda Tryjarski² ve Schütz'ün³ eserinden bahsetmek gerekir. Geçtiğimiz on yılda veri tabanını önemli ölçüde genişletmek ve XV-XVII. yüzyıllara ait verileri bu veri tabanına dâhil etmek mümkün oldu. Elimizde farklı türdeki kaynaklarda yer alan kırtan fazla beyan bulunmaktadır. Bunlar, Ukrayna'nın Ermeni cemaatlerinde kullanılan dilin işlevini daha ayrıntılı olarak incelememize olanak sağlıyorlar. Eksik beyan izleniminden kaçınmak için, tüm bu bilgilerin içeriğini biraz ayrıntılı olarak sunuyor ve aynı zamanda bu şekilde dil dışı verilerin genel olarak Türk dilleri tarihi için öneminin yeterince açık bir şekilde gösterileceğine inanıyoruz.

Ermenice Olmayan Kaynaklar

Fransız Kralı VI. Charles'ın Timurlu Devleti'nde bulunan ünlü elçisi Fransız misyoner Johannes de Galonifontibus'un (ö. 1412'den sonra) 1404'te verdiği bilgiler Kuzey Karadeniz Ermenilerinin Türkofonisi hakkındaki ilk bahis olarak kabul edilebilir. Galonifontibus, *Yeryüzü Bilgisi Kitabı*'nda -aralarında Rum, birçok Ermeni, Çerkes, Got, Tat, Eflak, Ukraynalı, Lek, As, Alan, Avar, Kumuklar vd. nin bulunduğu- bu bölgedeki Hristiyan çoğunluğun Tatarca konuştuğunu söyler (Kern 1938:121).

Tanınmış Polonyalı tarihçi Jan Długosz (1415-1480) da -bir nevi dönüştürülmüş bir biçimde- Ermenilerin ve Tatarların dillerinin ayniyeti hakkında yazmıştır. Długosz, *Polonya Tarihi*'nde (XV. yüzyılın 60'lı yıllarında derlenen "Tatar halkının başlangıcı ve güçlerinin nasıl arttığı" paragrafında) "Tatar ırkının ve halkının görünüşleri kadar dil olarak da özdeş oldukları Ermenilerden geldiğini" kaydetti (Długosz 1873:125). Söz konusu beyan, Rus'taki Türkofon Ermenilerin varlığının en eski kanıtı olarak kabul edilmelidir. Bu tanıklık, aynı zamanda, Ermeni-Kıpçakçanın bilinen yazılı eserlerinden yaklaşık 40-50 yıl daha eskidir.

XVI. yüzyılda, Ermeni yerleşimcilerin konuşma ve özellikle ayin dili meselesi Polonyalıların yanı sıra diğer yazarların da dikkatini çekmeye başlar. Bu ilgi, Ukrayna'daki Ermeni-Gregoryen Kilisesi'nin Papa'ya tabi kılınması girişimlerinin başlamasıyla oluşur.

İtalyan, kilise üyesi ve diplomat Antonio Maria Graziani (1537-1611), Polonya

² (74, s. 21-26) notuyla atıf verilmiştir. Makalenin kaynakça kısmında, künyesi verilen çalışmalar 72 numarada bitmektedir. Yazar Tryjarski'den üç kaynak kullandığı için belirli bir tespit yapamıyoruz (Ç.N.).

³ (72, s. 146-147) notuyla atıf verilmiştir. 72 numaralı kaynakta K. Thomsen'e ait bir kaynağın künyesi bulunmaktadır. 71 no'lu künyede Schütz'ün "*Notes on the Armeno-Kipçak Script and its Historical Background.*" — In: *Aspects of Altaic Civilisation. Bloomington — The Hague, 1963* çalışması vardır. Çalışmada Schütz'ten iki kaynak kullanılmıştır. Schütz'ün "Armeno-Kiptschakische Ehekontrakte Und Testamente" adlı makalesi 265-300 sayfa aralığında olduğu için tek ihtimal olarak geriye "*Notes on the Armeno-Kipçak Script and its Historical Background*" çalışması kalmaktadır. (Ç.N.)

ve Ukrayna'yı gezen Kardinal J. F. Commendone'nin sekreteri olarak 1564'te Lviv'de Ermenilerle buluşur. Buluşmadan çok etkilenererek Ermenilerin "Ermeni harfleriyle ve [Ermeni] dilinde yazılmış kanunları ve kilise ilahilerinin olduğunu, ancak bunları yalnızca bazı rahiplerin okuduğunu", kendilerinin de genellikle İskitçe ve Türkçe⁴ konuştuğunu" yazar (Graziani 1685:189). Bu durumda İskit dilinin (XVI-XVII. yüzyılların kültürel ve tarihi fikirlerine karşılık gelen) Tatarca olarak anlaşılması gerekir. Graziani'nin Latince eserini Fransızcaya çeviren ünlü Fransız yazar ve tarihçi Valentin-Esprit Flechier de bu tanıımı aynen böyle anlamış, alıntılanan pasajı "Türkçe ve Tatarca konuşuyorlar" şeklinde tercüme etmiştir (Graziani 1671:204).

Polonyalı Katolik din adamlarının temsilcileri arasından Lviv Başpiskoposu Jan Dymitr Solikowski'de (1539-1603), Ermenilerin çok dilliliği konusunda belli bir farkındalık görüyoruz. Başpiskopos, daha önce 1597'de derlediği *Polonya İşleri Üzerine Kısa Notlar* adlı anılarında Lviv Ermenilerinin "Türklerle ortak bir dile" sahip olduklarını vurgulamıştır (Solikowski 1647:108). Solikowski, Lviv'in Ermeni ve Leh nüfusu arasında önerdiği uzlaşma çerçevesinde (1597), "tüm Ermeni erkeklerinin Türk dilini anladığını" ve bunun da Türkiye ile büyük ölçekli ticaret yapmalarını kolaylaştırdığını tespit eder (Solikowski t.y.:249). Dil hakkındaki bu bilgilerden Solikowski geniş kapsamlı sonuçlar çıkarmıştır. Uzlaşma taslağında Ermenilerin Lehlerle eşit haklara sahip olamayacaklarını, çünkü onların "Avrupa'da olmayıp yalnızca Asya'da var olan kendi farklı dilleriyle geldiklerini" öne sürer. Aynı zamanda Ermenilerin "kendi dillerindeki tüm ritüelleri korumaları" gerektiğini de belirtir (Solikowski t.y.:249). Başpiskopos 1600 yılında Roma'ya, ayın sırasında Ermenilerin kendi dillerini kullandıklarını bildirmiştir (Dlugosz 1937:25). Solikowski; Ermeniler ve Türklerin ortak bir dilde buluşmasını Lviv için büyük bir siyasi tehlike olarak görüyordu: Ermeniler, Türklerin desteğiyle yakında şehri ele geçirebilirlerdi... (Solikowski 1647:108).

Solikowski, bu yargılarında Lviv'in Leh nüfusu arasında hâkim olan fikirleri yansıtıyordu. Nitekim belediye meclisi, 1578 yılında, dil farklılıkları nedeniyle Lehlerle eşit haklara sahip olamayacağını düşündükleri Ermenilere uygulanan eşitliğin kaldırılması talebiyle Kral Stefan Batory'ye başvurmuştu (Bischoff 1864:80).

Ermenilerin Türkçe konuşmalarının yankıları Rus edebiyatına da ulaşır. *Armeneh Masalı*'nda (örneğin, XVI. yüzyılın sonlarına ait *Sofradaki Sıradan Adam ve Çeşitli Rütbeler* elyazmasında yer alan) Ermenilerin "Besurmenlerle Besurmen⁵, Tatarlarla Tatar" olduğu belirtiliyor (Kavelin 1878:2).

Açık benzerlik açısından bakıldığında, XVI. yüzyılda Türkiye Ermenilerinin Türkofonisi hakkındaki bilgiler oldukça ilgi çekicidir. Tanınmış, İtalyan coğrafyacı Giovanni Botero (1533-1617) *Genel İlişkiler* (1591) adlı eserinde şöyle yazmıştır: "Ermeniler ibadetlerini kendi dillerinde yaparlar, farklı yerlerde

⁴ Kast edilen "Osmanlı Türkçesi"dir. (Ç.N.)

⁵ *Müslüman* sözcüğünün bozulmuş şekli. (Ç.N.)

farklı diller konuşurlar, ancak İstanbul'da Türkçeye o kadar alışmışlardır ki "Babamız" duasını Ermenicede büyük zorluklarla okurlar" (Botero 1640:478).

Bununla birlikte, XVI. yüzyılda Ukrayna Ermenilerinin Türkofonluğuna (bu yüzyılın 20'li yıllarından başlayarak yazılı eserlerle çok iyi doğrulanmıştır (Daşkeviç 1977:160, 170)) Ukrayna Ermenilerinin dili hakkında yazan diğer çağdaşlar tarafından dikkat çekilmediğini de belirtmek gerekir.

Ünlü Leh bilim adamı Maciej Miechowita (1459-1523) 1517 yılında Ermenilerin kiliselerinde Ermeniceyi kullandıklarından bahsetmiştir (1518:eij). Papalık diplomatı Fulvius Ruggieri 1565 yılında Ukrayna'daki Ermenilerin yalnızca kendi dillerini konuştukları bilgisini almıştır (Schütz 1963:146). Polonya Reformunun temsilcilerinden olan Jan Łasicki (1534-1599'dan sonra), 1574-1580'de Ermenilerin ibadetlerini ana dillerinde yerine getirdiklerini yazmıştır (Lasicius 1615:59). Tanınmış Polonyalı tarihçi Marcin Kromer (1512-1589), 1577'de Ermenilerin Lehçe ve Ukraynacanın yanı sıra kendi dillerini de konuştuklarını ve ayinlerde kendi dillerini kullandıklarını vurgulamıştır (1577:51). Ermeni-Kıpçak dili hakkında çok daha çeşitli bilgiler Leh, Alman, Fransız, Hollandalı ve XVII. yüzyılın diğer yazarları tarafından kayıt altına alınmıştır.

Lvivli Alman tarihçi Johann Alnpech (ö. 1636), 1603-1605'teki Lviv'i anlatırken yerel Ermenilerin kiliselerde kendi ana dillerinde ayin yaptıklarını, ancak "evlerinde yalnızca Tatarca konuştuklarını" yazmıştır (Alnpekius 1930:20).

Ünlü Leh filozof Szymon Petritsy (1554-1626), Aristoteles'in *Politika* (1605) adlı eserinin çevirisine ilişkin yorumunda, "Ermeniler Pagan dili kullanıyor" başlıklı ayrı bir paragrafı Ermeni diline ayırmıştır. İşte ondan bir alıntı: "Hristiyanların düşmanlarının, örneğin Türklerin, Tatarların, Paganların dilini kullananlar, bu dili kullanmayanlardan daha şüphecidirler [...] Ancak Ermeniler Türkçeyi, Tatarca'yı, Pagan dilini kullanırlar; bu dillere hayrandırlar; kendi aralarında hep bu dillerde konuşurlar ve onları henüz çocukken öğrenirler". Aynı eserin başka bir yerinde Petritsy, "Ermeniler [...] dilin kimliğinden dolayı düşmanlarımızla, örneğin Türklerle dostluğu sürdürüyorlar" diye yazmış ve Ermenilerin dışarıdan getirdikleri dili koruduklarını vurgulamıştır (Petrycy 1601:CXXX, CXXXIII).

Alman coğrafyacı Martin Zeiller (1581-1661) 1657 yılında yazdığı *Polonya Krallığı ve Litvanya Büyük Dukalığının Yeni Tarif* adlı eserinde Lviv'de "Ermenilerin dilinin Türkçe ile ortak olduğunu" vurgulamıştır (Zeiller 1657:148). Hollandalı tarihçi ve coğrafyacı Andreas Cellarius da 1659'daki benzer bir *En Yeni Tarif* adlı eserde Ukrayna Ermenilerinin "Türkçeye benzer bir dil konuştuklarını" belirtmişti (1659:315).

Fransız oryantalist, Lviv'deki Teatin Tarikatı Ermeni heyetinin başkanı, daha sonra Fransa'nın İran elçisi ve iyi bir dil bilimci olan Louis-Marie Pidou de Saint-Olon (1637-1717), Ukrayna Ermenileri arasında on beş yıl geçirmişti (1663-1678). Bu yılları iki raporda anlattı: "Polonya, Eflak ve komşu ülkelerdeki Ermenilere yönelik apostolik misyonun durumu, başlangıcı ve gelişimi hakkında kısa bir rapor" (1669) ve "Ermeni-Polonya halkının Kutsal Roma Kilisesiyle

birleşmesi hakkında kısaltılmış bir rapor” (1676).⁶ Pidou; Tatarcaya tekabül eden İskitçenin yanı sıra Türkçe veya Tatarca olarak adlandırdığı konuşma dili sorununa da defalarca değindi. 1665-1669’da Lviv’de yaşayan G. Balsam adlı bir Ermeni papazın “Türkçe, Tatarca, Latince ve kitabi Ermeniceyi akıcı bir şekilde konuşabildiğinden” bahsetmektedir (Pidou 1876a:16, 37). 1666’da Kamyanets-Podilsk’teki rahibe Mary hakkında şöyle yazar: “Sadece kendi ana dillerini (Ukraynaca ve Tatarca) değil, aynı zamanda İtalyanca ve Ermeniceyi de konuşuyordu.” Kefe doğumlu İ. Baltaroğlu 1668 yılında “kilisede vaazlarını Türkçe okuyor” ve 1669 yılında adı geçen Kamyanets-Podilskli K. Muratoviç ise “Tatarca, Ukraynaca, Lehçe ve Latince biliyordu” (Pidou 1876a:70, 109, 111). 1666’da, Kamyanets’in yerlisi olan Ermeniler oraya gelen Lviv Ermeni Başpiskoposu N. Torosoviç’i “çok sayıda Tatarca ve Lehçe ifadeyle” karşıladılar (Pidou 1876b:151). Başpiskopos; Eçmiadzin katolikosunun vekili Poghos Tokhatetsi’nin Kiliya’da⁷ Ermenice yazdığı mesajını Kamyanets kiliselerinde duyurmak için bunu 1666 yılında “Türkçeye” tercüme etmek zorunda kaldı (Pidou 1876a:77).

Pidou bu olgunun kökenlerine dikkat çeker. Kırım’dan gelen Ermeniler tarafından kurulan Rus’taki eski Ermeni cemaatlerinde (yani Kiev, Vladimir, Lutsk, Lviv, Kamyanets, Snyatin ve Haliç’te) “Ermeni liderlerin hâlâ İskit dilini tam olarak bildiklerini” ve yeni cemaatlerin “sadece sıradan Ermeniceyi bildiklerini, bunun da yazılı Ermeniceden neredeyse İtalyancanın Latineden farklı olduğu kadar farklı” olduğunu yazar (Pidou 1876b:130).

Fransa hizmetinde diplomatlık yapan Friz⁸ seyyah Ulrich von Werdum (1632-1681), 1670 yılında Lviv’de Pidou ile yaptığı görüşme sayesinde, günlüğüne Ukrayna Ermenileri arasında “Ermenistan’dan sadece yüz yıl önce geldiği iddia edilen ve Yazlovets’te yaşayan [...] birkaç [Ermeni] haricinde eski yazılı Ermeniceyi anlayan hemen hemen hiç kimsenin bulunmadığını”, “günlük dillerine birçok Tatarca sözün karıştığını” yazmıştır (Werdum 1876:81).

Aynı çevreden -Teatin misyonerleri- olan Lviv’deki Ermeni heyetinin şefi İtalyan Francesco Bonesan (1649-1709) 1679’da bir kayıt tutmuştur. Bu kayıta Lviv’den iki ve Kamyanets’ten iki Ermeni heyeti öğrencisinin Türkçe bildiği kaydedilmiştir (Giwwer Agonc 1802:48).

İrlandalı anı yazarı Bernard O’Connor’un (1660-1698) 1698’de sahip olduğu tek bilgi Ermenilerin ayinlerini kendi ana dillerinde yaptıkları doğrultusunda (O’Connor 1698:460). Ancak bu tamamen doğrudu; zira o dönemde Ermeni-Kıpçak dili çoktan ölmüştü.

⁶ “Kısaltılmış rapor” anonimdir; G. Petrovich’in ardından Pidg’in yazarlığını kabul ediyoruz (Schütz 1963:XVII).

⁷ Bugünkü Ukrayna sınırları içinde kalan bir yerleşim yeri. (Ç.N.)

⁸ Cermen kökenli bir halk. (Ç.N.)

Ermenice Kaynaklar

Dille ilgili bazı önemli ayrıntılar (Ermeni-Kıpçak dilinin pratikte öğrenilmesi için bizzat Ermeniler tarafından oluşturulan gramer ve sözlük bilimsel kılavuzlardan bağımsız olarak) XVI-XVII. yüzyıl Ermeni yazarları tarafından da aktarılmıştır.

XVI. yüzyıla ait Ermeni-Kıpçak el yazmalarının ketebelerinde dilin iki adı dönüşümlü olarak kullanılmaktadır: Kıpçakça ve Tatarca. Her iki isim de yeterli düzeyde kullanılmıştır.

1519 tarihli sözde “Lviv Kanunnamesi” (Ermeni cemaatlerinde hukuki işlemlerin yürütüldüğü kanun), ketebesinde belirtildiği gibi Tatarcaya (*tatarça*) tercüme edilmiştir (Lewicki ve Kohnowa 1957:159). Kostya oğlu Rahip Mikael, 1562 yılında Lviv’de derlenen “Havari Pavlus’un Mektupları”nın künyesinde çevirinin Kıpçak (*xıpçak*) diline yapıldığını belirtmektedir (Petrowicz 1971:96). 1568 yılında Lviv’de “Lviv Kanunnamesi”nin bir kopyasını çıkaran kimliği bilinmeyen bir müstensih, çevirinin Tatarcaya yapıldığını yazmıştır (Deny 1957:15, 73). 1581 tarihli “Mezmun”un ketebesinde Lusik’in yardımcı papazı (*diyakoz*) tercümenin Kıpçak diline yapıldığı belirtmektedir (Solikowski t.y.:124). Yardımcı papaz Andriy 1591 yılında Lviv’de takvimi yeniden yazmış ve el yazmasının Kıpçak dilinde derlendiğini kaydetmiştir (Tryjarski 1968:129, 141). Aynı döneme ait (görünüşe göre) tarihsiz bir başka “Mezmun”da, anonim bir ketebede kitabın dili Tatarca olarak tanımlanmaktadır (Deny 1957:73).

Tanınmış Ermeni seyyah Simeon Leatsi (Martirosovich, 1585-1639’dan sonra) 1618’deki seyahat notlarında öfkeyle şunları yazmıştır: “Lviv Ermenileri Ermeni dilini bilmiyorlar, Lehçe veya Kıpçak (*xpç’cagnan*), yani Tatar dilini (*t’at’ri*) konuşuyorlar” (Lehac’woy 1936:346; Lehatsi 1965:248). “Nikola’nın Tarihi” (1634) adlı hiciv şiirinde Simeon, “Ermeni dilini bilmeyen ve [ayın sırasında (Daşkeviç’in eklemesi)] ne okuduklarını anlamayan” Lviv Ermeni rahipleriyle alay etmiştir (Lehac’woy 1896:202).

Ukrayna Ermenileri arasındaki dilsel durum, Lviv’deki Ermeni heyetinin öğrencilerinden biri, muhtemelen Astvatsatur (Deodat) Nersesoviç (1644-1709) tarafından, 1669’da Ermenice ve Lehçe yazılan mizahi bir ara bölüme yansıtılmıştır. Bu ara bölümde Ermeni dilini bilmeyen (sadece Türkçe konuştukları anlaşılmalıdır) toplumun eski neslinin temsilcileriyle alay edilmektedir. Heyette Ermeni dilini okumuş öğrenciler bu eski kuşağın Ermenilerine ana dillerini öğretmelidir (Nersesowicz 1938:102-3).

XVII. yüzyılın 60’lı yıllarına kadar olan dönemde tüm halk gibi Ermeni din adamlarının da Ermeni dilini bilmediği, Lviv Ermeni Başpiskoposu Vartan Hunanian (1644-1715) tarafından 1703 yılında Tokatlı Ermenilere yazdığı mesajda kayda geçmiştir (Younanean 1896:127).

Ermeni yazarlar Kıpçak etnik ismine çok çeşitli içerikler katmışlardır. *xp’ç’alk*, *xıwç’axk’*, *xwç’al*, *lp’ç’al-xıp’çal*, *kapçak* vd. adlandırmaların çatısı altında Hunları, Hazarları, Selçuklu Türklerini ve Kumanları anlıyorlardı (bk. J. Frasson’un özet verileri (1976:299-300)). Ancak XVI. ve XVII. yüzyıllarda *Kıpçak* etnonimi oldukça tutarlı bir şekilde *Tatar* etnonimiyle aynı şekilde

kullanılmıştır. Bu nedenle, yukarıda belirtildiği gibi, 1618’de Simeon, Kıpçak ve Tatar dillerini eşitlemiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında, Kırım Ermeni yazarları Martiros Krimetsi (“Kırım Topraklarının Tarihi” şiiri, 1672) ve David Krimetsi (*sinaksar* ketebesini, 1690’da Kefe’de yazılmıştır), Kırım’ın Tatarlar tarafından işgalini anlatırken Muhammed dinine mensup, Kıpçak (Martiros’ta *xp’ç’ax* (Lrimeci 1958:143), Davud’da *lb’çax* (Ciampi 1834:336)) olarak adlandırılan insanların Kırım’a sükün ettiğini yazmışlardır.

XVI-XVII. yüzyıllarda Ermeni-Kıpçak diline yönelik adların belirlenmesinde önemli bir kaynak, bizzat Ermenilerin Lviv’in resmî kurumlarına sundukları bilgilerdir. Lviv’de, 1521’den itibaren, ruhani mahkemenin kitapları da dâhil olmak üzere cemaatin tüm belgeleri Ermeni-Kıpçak dilinde tutuluyordu. İlgililere, bu kitaplardan Lehçe tercümeleleriyle birlikte Ermeni-Kıpçak dilindeki onaylı alıntılar dağıtılıyordu. Bu alıntılar ve Ermeni-Kıpçak dilindeki bireysel özel belgeler, Lviv’deki sözde Ermeni mahkemesine (gerçekte Ermeniler için bir Polonya mahkemesi) sunuluyordu. Ermeni tarafı aynı zamanda orijinal belgenin hangi dilde derlendiğini de bildiriyordu. Mahkeme kâtibi (Ermeni değil, Leh) bazen bu verileri mahkeme defterine yazıyordu. Ermeniler çoğunlukla alıntıların Ermeni dilinde yapıldığını belirtmişlerdir. Yirmiden fazla benzer vakayı seçtik. Mahkeme kitabından “Ermeni dili” tanımını, günümüze ulaşan ilgili orijinal belgelerle karşılaştırarak doğruladık. Hepsinin de Ermeni-Kıpçak dilinde derlendiği ortaya çıktı. Sözde “Ermeni” belgelerinden dördü yayımlanmıştır.

Arsiv materyallerinin incelenmesi aşağıdaki gibidir:

1. Lviv’deki Ermeni mahkemesinin 1581 tarihli kitabında, 1579 tarihli envanterin “Ermeni lehçesi” (*idiomate Armenico*) ile yazıldığından bahsedilmektedir (§7, s. 678). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilinde derlenmiştir (§16).
2. Aynı mahkemenin 1602 tarihli defterinde 1571 tarihli vasiyetnamenin de “Ermeni lehçesiyle” yazıldığı belirtiliyor (§8, s. 260). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilinde derlenmiştir (§1).
3. 1607 yılı altında, 1595 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (§9, s. 103). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
4. 1608 yılı altında, 1601 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (§9, s. 626). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
5. 1611 yılı altında, 1601-1602 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (§10, s. 623). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
6. 1612 yılı altında, 1589 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (10, s. 563). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
7. 1612 yılı altında, 1607 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (10, s. 564). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
8. 1616 yılı altında, 1615 tarihli vasiyetnamenin “Ermeni dilinde” yazıldığı belirtiliyor (§11, s. 7). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
9. 1616 yılı altında, 1572 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (§11, s. 122). Metin aslında, yayımından da anlaşılacağı üzere (Schütz 1971:274-75) Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
10. 1616 yılı altında, 1595 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermeni dilinde” yazıldığı belirtiliyor (§11, s. 125). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).

11. 1618 yılı altında, “Ermenice” yazılmış 1615 tarihli bir borç yükümlülüğünden söz edilmektedir (§11, s. 969, 971, 972). Metin aslında, yayımından da anlaşılacağı üzere (Daşkeviç ve Tryjarski 1974:48), Ermeni-Kıpçak dilindedir (§5, l. 22).
12. 1618 yılı altında, 1595 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermeni lehçesiyle” yazıldığı belirtiliyor (11 s. 978). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
13. 1619 yılı altında, 1619 tarihli vasiyetnamenin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (11, s. 1502). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
14. 1620 yılı altında, 1609 tarihli bir senedin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (§11, s. 1594). Aslında yayımından da anlaşılacağı üzere (Daşkeviç ve Tryjarski 1974:50) metin Ermeni-Kıpçak dilindedir (§5, s. 15).
15. 1621 yılı altında, 1599 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermeni lehçesiyle” yazıldığı belirtiliyor (§12, s. 37). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
16. 1623 yılı altında, 1622 tarihli vasiyetnamenin “Ermeni lehçesi” ile yazıldığı belirtiliyor (§12, s. 342). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§1).
17. 1632 yılı altında, 1631 tarihli vasiyetnamenin “Ermeni lehçesi” ile yazıldığı belirtiliyor (§13, s. 1537). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§2).
18. 1633 yılı altında, tarihsiz bir nikâh akdinin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (§14, s. 76). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§2).
19. 1636 yılı altında, 1636 tarihli bir evlilik sözleşmesinin “Ermeni lehçesi” ile yazıldığı belirtiliyor (§14, s. 545). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir (§2).
20. Lviv’deki Ermeni mahkemesinin 1638 tarihli belgelerinden birinde 1609 tarihli evlilik sözleşmesinin “Ermeni dilinde” yazıldığı belirtiliyor (§4, s. 364). Aslında, yayımından da anlaşılacağı üzere (Daşkeviç ve Tryjarski 1970:73-75), metin Ermeni-Kıpçak dilindedir (§4, s. 357-3591).
21. Lviv’deki Ermeni mahkemesinin 1638 tarihli kitabında 1638 envanterinin “Ermenice” yazıldığı belirtiliyor (§15, s. 252). Metin aslında Ermeni-Kıpçak dilindedir.

Mahkeme defterinde belgelerin yazıldığı gerçek (Tatarca-Kıpçakça) dilin belirtildiği tek bir örnek yoktu. Ermeni olmayanlarla resmî temaslar sırasında Ermeni-Kıpçak dilinin Ermenice olarak aktarıldığı garip olguyu daha önce belirtmiştik (Daşkeviç ve Tryjarski 1974:54-55). İlk bakışta anlaşılmayan bu öz adlandırma birkaç noktayı yansıtıyordu: 1) Şoven çevrelerin Tatarca, yani düşmanın dilini, konuşan Ermenilere yönelik saldırılarının neden olduğu bir tür gizlenme; 2) Millî kimlik açıkça Ermenilik olduğu için konuşma dilini Ermenice olmayan bir dil olarak adlandırmak can sıkıcıydı; 3) Biçimsel faktör olarak sonuçta Ermeni harfleri kullanılmıştı.

Ermeni-Kıpçak dilinin (Lviv’deki Ermeni Mahkemesi kitabında, 1544) *Sarazen* olarak adlandırılması ve ilgili girişte Ermenice ile *Sarazen* dilleri (*Armenicis idiomate aut Saraceno*) arasına eşittir işareti konulması ilginç bir duruma işaret ediyor olabilir (§6, s. 291).

XVII. yüzyılın sonunda Ermeni-Kıpçak dili öldü. XVIII. yüzyıl Ermenilerinin zihnineyse Tatarca olarak kaydedildi. Bu, örneğin Lviv Ermeni cemaatinin kâtibi Y.N. Vakovski tarafından derlenen 1733 tarihli bir belgeyle kanıtlanmaktadır. Lviv’deki eski vasiyetnamelerin Tatar lehçesiyle yazıldığından söz ediyor (§3, s. 109). 1788 yılında Vardapet Serazkyan (Venedikli Mikhitaristlerden) “Havari Pavlus’un Mektupları”nın Ermenice-Kıpçak tercümesine tercümenin Tatar

dilinde yapıldığını belirten bir ibare ilave etmiştir (Tryjarski 1976:269).

Dilin Tatarca veya en iyi ihtimalle Tatar dilinin özel bir Ermeni-Tatar lehçesi olduğu şeklindeki geleneksel görüş, Ermeni ve Avrupa bilimine XVIII. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında girmiştir (O. Zohrab, S. Guver- Agonts, M. Bzhshkyants, V. Bastamyants, Y. Tashyan, G. Alishan ve ayrıca F. E. Korsh, Kh. I. Kuchuk-Ioannesov, F. von Krelitz-Greifenhorst; eserlerin listesi için (Daşkeviç 1979:79-80)). Dilin, bilimsel olarak tanımlanmasının başlangıcı ancak Jean Deny'nin 1921'deki girişimiyle oldu ve bu sayede Ermeni-Kıpçak dili, Türk dillerinin modern sınıflandırma şemasında ayrı bir yer buldu.

Yukarıdaki bilgilerden, Ermeni-Kıpçak dilinin XV-XVII. yüzyıl yazarlarının defalarca dikkatini çektiği anlaşılmaktadır. Hiçbir şekilde gizemli bir dil değildi. Tam tersine, dil eğitimi almış olanlar da dâhil olmak üzere birçok çağdaş onunla ilgileniyordu. Dil dışı veriler sayesinde aşağıdaki panorama ortaya çıkmaktadır.

XV. yüzyılın başında (XIV. yüzyılın sonunda olmasa da), Kırım'daki büyük Ermeni nüfusunun gözle görülür bir kısmı Tatar dilini zaten konuşma dili olarak kullanıyordu. XV. yüzyılın ortalarında bu Türkofon Ermeniler genel olarak Rus'ta da biliniyordu. Kırım'dan gelen Türkçe konuşan Ermeniler Kiev, Vladimir, Lutsk, Lviv, Kamyanets-Podilsk, Snyatin ve Haliç'e yerleşti. Yerleşimcilerin Türkî dili sadece konuşulmakla kalmıyor, aynı zamanda ana dili olarak da kabul ediliyordu. Bu dil; hem evde hem de törenlerde, kiliselerde, ne kitabi Ermeniceyi (*grabar*) ne de konuşulan Ermeniceyi (*aşxarabar*) anlayan insanlarla doğrudan temas kurmak için kullanıldı. Ermeniler Türk dilini özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na bağımlı ülkelerle ve Türkiye'yle⁹ ticari ilişkilerini kolaylaştırdığı için korudular, geliştirdiler, temel kanunları ve kilise literatürünü ona tercüme ettiler.

Eski Ermeni dili yalnızca ayin dili olarak işlev görüyordu, ancak tüm rahipler onu anlayamıyordu. Konuşulan Ermeniceyi çok az biliyorlar, okullarda özel olarak öğreniyorlardı. Daha yakın zamanların yerleşimcileri ise XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu dili yanlarında getirmeye başladılar.

Türk dilinin kullanılması Ermeniler için birtakım sıkıntılara yol açtı. Şoven çevreler onları Türk dili nedeniyle vatana ihanetle, Ukrayna şehirlerini Türkiye'ye tabi kılmak istemekle suçladı; akabinde Lehlerle olan eşit haklardan mahrum bırakıldılar. Türkofon Ermenilerin dış dünyayla iletişim kurarken dillerini ısrarla Ermenice olarak tanımlamalarının nedeni de buydu.

Ermeni-Kıpçakça için kullanılan adlandırmalar ve öz adlandırmalar arasında, XVI-XVII. yüzyılların kültürel ve tarihî görüşlerine karşılık gelen açıkça fantastik olanlar (İskit, Sarazen) ve kasıtlı olarak kafa karıştırıcı olanlar (Ermeni) da vardır. Bununla birlikte, dilin temel karakteri doğru bir şekilde belirlendi: Türkçe (veya şimdi söyleyeceğimiz gibi Türkî), daha doğrusu Tatarca veya Kıpçakça olarak kabul edildi. Bu son terim yalnızca Ermeni yazarlar tarafından

⁹ Orijinalde aynen belirtilen ülke adı Türkiye, ancak burada kastedilen daha ziyade bahsedilen yüzyıllardaki Anadolu'daki Osmanlı İmparatorluğu'dur. (Ç.N.)

Tatarcanın eşanlamlısı olarak kullanılıyordu. En sık kullanılanı Tatarca idi.¹⁰

Dilin işlevleri ve genetik bağlantıları hakkındaki bu verilerin, sadece Ermeni-Kıpçakça eserlerden elde edilebilecek dil dışı dolaylı bilgilerden değil aynı eserlerden çıkarılan dil materyallerinden de hiçbir şekilde farklılık göstermediğini vurgulamak gerekir.

XV-XVII. yüzyıllar arasındaki hatırat, seyahatname türündeki anlatılardan ve kayıt için tutulan vesikalardan elde edilen veriler, biraz alışılmadık olsa da görünüşte dikkate değer bazı sonuçların temelini oluşturuyor. Aşırıya kaçmadan, Ermenilerin kendileri de dâhil, daha eğitilmiş ve dilsel olarak yetkin çağdaşların Türkofon Ermenilerin dili ile Tatarca (ki bu terimin bile bazı belirsizlikleri olmasına rağmen XV-XVII. yüzyıllarda Ukrayna koşullarında Kırım Tatarlarının diline karşılık geliyordu) arasında önemli bir fark hissetmediği gerçeğinin altını çizmek gerekir.

Ne yazık ki günümüzde Ermeni-Kıpçak dili hakkında oldukça yanıltıcı bir düşünce var. Dili, gerileme döneminden, Ukraynaca ve Lehçeye yakınsamasından (onlarla iç içe geçmesinden) oldukça iyi tanıyoruz. Dilin yok olma aşamasına ilişkin özel çıkarımlar, dilin işleyiş döneminin tamamı için de geçerlidir (Tryjarski 1976). XVI. yüzyılın ortaları ile XVII. yüzyılın başlarında normalleştirilmiş ve hatta biraz saflaştırılmış denilebilecek bir edebî dilin eserleri (Lviv Hukuk Kanunu'nun Ermeni-Kıpçakça tercümesi, Polonya ulusunun vakayinamesi, Venedik vakayinamesi, Kamyanets vakayinamesinin Ermeni-Kıpçakça kısmı, Bilge Hikâr menkıbesinin Ermeni-Kıpçakça versiyonu, Mezmur tercümeleri, Eski ve Yeni Ahit'in diğer bölümleri, dualar vb.) kısmen yayınlanmış olmasına rağmen gereken ilgiyi çekmemekte ve gölgede kalmaktadır. Yazışma, tutanak, kayıt türü eserlere (doğası gereği karman çorman bir dil) duyulan hayranlık, resmî dilin (aslında eş zamanlı Kırım Tatar dilinden çok farklı) konuşma dilinde ve neredeyse edebî olduğu yönünde bayağılaştırılmış bir düşünceye yol açmıştır. Bu yaklaşım, elbette mevcut durumdan çok uzaktır. Hiç şüphe yok ki, karşılaştırmalı araştırmanın nesnesi -Ermeni-Kıpçak dilini diğer Batı (ve sadece Batı değil) Kıpçak dilleriyle karşılaştırmak için- öncelikle edebî dildeki eserler olmalıdır.

Bütün bunlara rağmen Ermeni-Kıpçak dili bir tür romantik sis içinde görülmektedir. XVI-XVII. yüzyıl eserlerindeki dilin, Kuzey Karadeniz bölgesindeki Tatarların ataları olan ve neredeyse bir yarar amacıyla korunan göçebe Kumanların dili olduğuna inanılmaktadır. Romantizm haracı, araştırma metodolojisinin kendisiyle ödenmiş; kronolojik perspektif ve olayların sırası bir şekilde kaybolmuştur. XI-XIII. yüzyılın ilk yarısındaki göçebe Kumanların dili ile Ermeni-Kıpçak dili arasında üç ila dört yüzyıllık bir zaman farkı olduğunu unutmuslardır. Açıkçası, Kuman dili hakkında çok az şey bildiğimizi unuttular ve sonuç olarak Ermeni-Kıpçak (ve hatta Ermeni-Kuman!) ile Kuman dillerinin

¹⁰ Tryjarski bir defasında buna dikkat çekmişti (Tryjarski 1976:21).

hayali yakınlığı hakkındaki tüm ifadeler havada asılı kaldı.¹¹

Codex Cumanicus'un (sanki Kuman-Polovetslerin kanunnamesi imiş gibi) biraz yanıltıcı olan ismi de bir rol oynadı. *Polovets* (Doğu Slav kaynaklarında) ve *Kuman* (çoğunlukla Batılı kaynaklarda) etnonimlerinin içerikçe özdeş olduğu şüphe götürmez görünmektedir. Bununla birlikte, Polovetslerin (= Komanlar) yenilgisinden sonraki birkaç yüzyıl boyunca *Koman* terimini kullanan Batılı Orta Çağ kaynaklarından istifade edilirken birçok Batılı yazarın kasıtsız ve kasıtlı anakronikleştirme ve arkaikleştirmeye yönelik bu eğilimi dikkate alınmamaktadır. Bu kaynaklara göre Tatarlar, tarih sahnesinden kaybolan *Komanlar* (= Polovetsler) ve hatta İskitler ile bile özdeşleştirilmiştir. Ayrıca, Kumancanın değil, XIV. yüzyılın konuşma Tatarcasının (bununla birlikte, sadece birkaç araştırmacı tarafından nadiren dile getirildiği gibi eserin içinde de bu ifade edilir), yani XIV. yüzyılda Avrasya ve Orta Doğu'da¹² *lingua franca* rolü üstlenmiş ve anakronik olarak *Koman* adıyla anılmış dilin bir eseri olan *Codex Cumanicus*'un dili ile Ermeni-Kıpçakçayı karşılaştırarak yine Ermeni-Kıpçak dilinin Kumancaya çok yakın olduğu çıkarımına ulaşmışlardır... Her nasılsa A. von Gabain'in bu konudaki yerinde yorumu olan "Sadece *Codex Cumanicus*'un (kendisi içinde zikredilen)¹³ öz adlandırmasına ayak uydurup dilini "Tatarca", yani "Eski Tatarca" olarak tanımlayabiliriz" (Gabain 1959:94). Bu ifadeyi başka bir şekilde yeniden söylemek gerekirse, Ermeni-Kıpçak dili için XVI-XVII. yüzyıllarda en sık kullanılan adlandırma olan "Tatarca" yani "Ermeni-Tatarca" adlandırmasına katılmak mümkündür.

Orta Çağ'da Doğu Avrupa'daki Türk halklarının etnik tarihinin yeterince işlenmemiş olması tüm meseleyi olumsuz yönde etkiliyor. Etnik dil bilimsel terminolojiye karşılık gelen, kaynakların etnonimiyle (genellikle çok öznel olarak yorumlanır) karşılaştırılabilecek tutarlı bir bilimsel etnonimi yoktur. Sonuçta, örneğin K. Thomsen, Tatar dili adının "eski Altın Orda topraklarında konuşulan Komanların Kıpçak dilleri için *Codex Cumanicus*'ta 1300 civarında zaten kullanıldığına" inanıyor. (1959:407). Komanlarsa, Thomsen ve günümüzün diğer yazarlarında Polovetslerdir. Bu da hiçbir çıkış yolu olmayan bir kısır

¹¹ A. Zajaczkowski (verilen sonnot kaynakçada eksiktir (Ç.N.)) ve K. G. Menges (1979) gibi Kuman dilinin sorunlarına şüphesiz çok yakın olan bu tür çalışmaları kullanırken bile daha katı bir kronolojik standardın kullanılması gereklidir. Tanınmış "Kuman dilinin yorumlanması", Kuman dilini değil, XIV. yüzyıl Altın Orda döneminin Tatar dilini yansıtmaktadır. Karışıklık Kumanların Rus'ta ortadan kaybolmasından sonra Kuman etnoniminin Tatarlarla özdeşleştirilmesinden (Batı'da olduğu gibi, Komanlar = Tatarlar) kaynaklanmıştır.

¹² Keşiş Paskal 1338'de Almalık'tan şöyle yazmıştı: Saray'da "Tanrı'nın yardımıyla Koman dilini (*chamanicam*) ve Uygur yazısını öğrendim, çünkü bu dil ve yazı Tatarların, Perslerin, Keldanilerin, Medlerin imparatorluklarında veya hâkim olduğu her yerde ve Çin'de kullanılıyor." (De Victoria 1929:504). Benzer şekilde, XV. yüzyılın ortalarında bir ticaret el kitabı derleyen F. Balducci-Pegolotti, Karadeniz bölgesindeki tüccarların bozkır sakinleriyle ticaret yapabilmek için Komanca konuşan tercümanlara ihtiyaç duyduğunu vurgulamıştı (1936:21-22).

¹³ Yukarıda da belirtildiği üzere eserin içinde eserin dili olarak *Tatarca*, *Tatar til* zikredilmektedir. (Ç.N.)

döngüye dönüşüyor.

Genel olarak kabul edilen etnonimik ve etnik dil bilimsel terminolojinin gelişmemişliği (dillerin az çok iyi düşünülmüş çeşitli sınıflandırma şemalarına rağmen) özellikle Kıpçak araştırmaları alanında hissedilmektedir. *Polovets*, *Koman* ve *Kıpçak* etnik isimleri ya tamamen yeterli eşanlamlılar olarak ya da özdeş olmayanlar kavramlar olarak kullanılmaktadır. Türetilmiş terimler kullanıldığında daha da fazla karmaşa ortaya çıkar. Polovetsler, Komanlar ve Kıpçaklar genellikle yeterli düzeyde eşanlamlılar ise de Polovetsçe, Komanca ve Kıpçakça (daha ziyade *Kıpçak dilleri*) terimleri eşanlamlı olmaktan uzaktır. Bilindiği gibi *Kıpçak dili* terimi ya spesifik ya da grup kavramı olarak hareket etmekte ve Kıpçak ismine tanımlayıcı bir belirleyicinin eklenmesi her zaman durumu kurtarmamaktadır. Altın Orda döneminin Tatarları (Moğol¹⁴ değil Türk nüfusu) bu şekilde Polovetsçe konuşmaya başladılar (her ne kadar *Codex Cumanicus* doğrudan bundan söz ediyorsa da bilinmeyen nedenlerden dolayı Tatarca değil); XVI-XVII. yüzyıllarda Ukrayna'nın Türkofon Ermenileri de Polovetsçe konuşmaya devam etti.

Doğu Avrupa Türklerinin XIII-XVII. yüzyıllardaki etnik tarihi oldukça karmaşıktır. Bunda, göçebe yaşamın dinamiklerini, kısmi ve kademeli kentleşmeyi, çok etnikli temasları, asimilasyon ve disimilasyon süreçlerini ve her zaman net olmayan kabile ilişkilerinin yansımaları buluruz. Tüm bunlar sosyoekonomik ve politik değişimler zemininde gerçekleşir. Ancak bu koşullar, arkaikleştirilmiş etnik dil bilimsel terminolojiyi korumanın gerekçesi olamaz. Türk dillerinin gelişimi, Kıpçak grubunun dil tarihinin incelenmesinde hâlâ yeterince dikkate alınmayan ve Ukrayna'nın Türkofon Ermenilerinin dil pratiğinde Polovets dilinin korunması olasılığı gibi temelsiz sonuçlara yol açan somut tarihsel koşullar altında gerçekleşmiştir. XVI-XVII. yüzyıllara ait Ermeni-Kıpçak eserlerinde “Kuman-Polovetslerin eski etnik dilsel kollarından birine ait bir konuşma dilinin yansıtıldığına” dair bu türden ifadeler (Garkavets 1980:87) güçlü bilimsel argümanlarla desteklenemez.

Kumanların XIII. yüzyılın ortalarında Moğol-Tatarların hâkimiyeti altına girmeleriyle yarı siyasi varlıklarının sona ermesine rağmen dillerinin korunduğu ve hatta Altın Orda'da resmî dil hâlini aldığı yönündeki tarihsel durumdan kopuk eklektik görüşlerden vazgeçmek gerekiyor. Polovetsçeye ait yazılı eserlerin bulunmaması nedeniyle böyle bir durumun kanıtlanması imkânsızdır. Moğol-Tatarların, komşu ülkelere kaçan Polovetsleri özel bir öfkeyle takip edip yok ettikleri biliniyor. Fars tarihçi Reşidüddin (1247-1317)'in yazdığına göre, 1222-1237 arasındaki on beş yıl boyunca Moğol-Tatarlar Kuzey Karadeniz'de onların (Polovetsler - Daşkeviç'in eklemesi) elindeki “bölgelerin çoğunu yok ettiler” (Raşid-ad-din 1952:229), Kuzey Kafkasya'daki Polovetslerden “buldukları herkesi öldürdüler” (Raşid-ad-din 1952:229). Reşidüddin'in çağdaşı olan başka

¹⁴ Kaynaklarda Tatar etnoniminin içeriğini belirlemedeki zorluklar XIII. yüzyıla sınırlıdır (o dönemde Tatarlar hem Moğol hem Türk, ya da doğru olduğu gibi Moğol ve Türk'ten oluşan yekpare bir grup anlamına gelebilirdi). XVI. yüzyıldan itibaren Tatarların neredeyse tamamı Türk'tür.

bir tarihçi olan Cüveynî'nin (1226-1283) anlattığı gibi, Moğol-Tatarlar Volga bölgesindeki Polovetsleri yok ettiler (1941:24). Çok sayıda Kuman, kendilerini Kırım'da denize sürüklenmiş halde buldu; burada topluca açlıktan öldüler ve papalığın Moğol Hanı elçisi Guillaume Rubruk'un (1215-1220 -yaklaşık 1270) tanımladığı gibi "yaşayanlar birbirlerinin ölümlerini yediler" (del Plano Karpini 1957:90). O ve bir başka papalık elçisi Giovanni del Plano Carpini (ö. 1248-1252), Polovetslerin yok edilmesine ilişkin kasvetli bir tablo çizer. Carpini 1246'da şöyle yazmıştı: "Komanlar; Tatarlar tarafından öldürüldü", "Tatarlar tarafından yok edildiler ve (Tatarlar) onların topraklarında yaşıyorlar" ve bozkırın uçsuz bucaksız ıssız alanlarında yalnızca "çok sayıda kafatası ve kemik" kaldı (1957:72). Rubruk'un 1253'te anlattığına göre, uçsuz bucaksız bozkırda "Tatarlar onları işgal etmeden önce Kapçat Komanları yaşıyordu" ve orada "Komanlar eskiden sürülerini otlatıyorlardı" ve şimdi sadece "çok sayıda Koman mezarı" kalmıştı (del Plano Karpini 1957:111, 108, 104). Cüveynî "Kıpçaklar yok edildi" diye bildirdi (1941:26). Polovetsler, sonradan Moğol-Tatarların içine daldığı Rus', İdil Bulgar ve Macar topraklarına kaçarak kurtuldular. Bir kısmı Macaristan'dan Balkanlar'a, Anadolu'ya kaçtılar (Paşuto 1977:211); Avrasya bozkırlarına geri dönen Polovetslere ise Moğol-Tatarlar, hâlâ "kendi köleleri ve ahırları" olarak bakıyorlardı (Novgorod vakayinamesine göre (Anonim 1950:62)). Batu 1237'de Macar Kralı IV. Bela'ya "Kumanlar benim kölelerimdir" diye yazarak onların iadesini talep etti (Yulian 1940:88, 107). Toplu olarak Mısır'a satıldılar ve burada etkili bir Memluk tabakası yarattılar. Bu ve diğer kaynaklardan alınan diğer bilgiler ışığında, "Altın Orda Kıpçaklarını mahiyet ve coğrafi dağılım açısından Moğol öncesi Kumandanlar farklı kılan böylesine radikal bir temizliğin resmi ortaya çıkmaktadır" şeklinde bir sonuç oldukça makuldür (Bjşkeanc 1830:42).

Parya düzeyine indirilen birkaç Polovets kalıntısının en iyi ihtimalle bile Altın Orda Türklerinin dilinin oluşumunda önemli bir rol oynayabileceği şüpheli görünüyor. Nüfusun azaldığı bozkırdaki Polovetslerin yerini, yavaş yavaş Volga'nın karşı tarafından gelen diğer Türk boyları ve ayrıca Kıpçakofonlar aldı. Altın Orda, çeşitli bölgesel ve sosyal lehçeler ve edebi çeşitliliklerle kendi Tatar (= Eski Tatar) dilini geliştirmeye başladı ve muhtemelen Polovetslerin kalıntılarının dilinin bireysel unsurlarını veya daha büyük olasılıkla artık mevcut olmayan Polovetsçeye yakın dillerin unsurlarını özümsemi. Ve bu eski Polovetsçe (= Koman) değil, Kıpçak ve Oğuz unsurlarının farklı bağıntılarıyla ortaya çıkan yeni Tatar diliydi.

Ukrayna'daki Ermeni cemaatleri -coğrafi bakımdan- kendilerine bu kadar yakın olan Türk dünyasından izole değillerdi. Başta Kırım olmak üzere Tatar dilinin hâkimiyet bölgesinde yaşayan akrabalarıyla -kişisel, ticari, kültürel- ilişkileri çok canlıydı. Yüzyıllar boyunca, çağdaş Tatar dilini konuşan Ermeni göçmenler giderek artan bir şekilde sanki bir tür rezervardan geliyormuşçasına oradan geldi. XVI. yüzyılın ortalarındaki en eski Ermeni-Kıpçak eserlerinin, *Codex Cumanicus*'un dili olan Polovets dilinin (mesela tatmin edici ve makul bir yeniden yapılanmaya uygun) özelliklerini yansıttığını varsayarsak o zaman en eski eserleri hâlâ yeterince araştırılmayan o zamanki Kırım Tatar dilinde de

benzer özelliklerin gözlemlendiği söylenebilir. Ermeni-Kıpçak dili, öncelikle Kırım Tatar dilinde meydana gelen değişikliklerin etkisiyle ortaya çıktı, gelişti ve değişti. İzole bir şekilde kendi yolunda gelişmesi için hiçbir uygun koşul yoktu.

Görünüşe göre, bu noktada, Kırım'daki Türkî çevrede bu kadar karakteristik bir evrimi olan Karay dilinden ve Türk dünyasından izole kalmış Litvanya ve Batı Ukrayna'nın Karay cemaatlerinde eski dilsel olguların canlanmasından bahsetmek yerinde olacaktır. Ancak Mısır'da tek başına ortaya çıkan Memluk-(Arap-)Kıpçak dilinin (Polovetsçe kaynakları şüphe götürmez) gelişimi, XIV. yüzyılda bağlarının koptuğu Kırım Tatarlarının dilinden farklı bir yol izlemiştir. Macaristan'da XVIII. yüzyılın ortalarına kadar konuşma dili olarak korunan Polovetsçenin (*Kun dili*) gelişimi hakkında kesin bir şey söylemek bu dilin yazılı eserlerinin günümüze ulaşmaması nedeniyle zordur.

Ukrayna ve Polonya'daki Ermeni cemaatleri; Batı Karayları ve Kıpçak kökenli Memluklerin karakteristik özelliği olan Türk dünyasından izolasyon derecesine hiçbir zaman ulaşamadı; bu nedenle, Ermeni-Kıpçak dilinin, Polovetsçenin veya en azından *Codex Cumanicus*'taki dilin kronolojik düzeyinde canlanması için bir durum ortaya çıkmadı.

Başka bir deyişle, nasıl ki Orta Türkçenin batıda yazılan eserleri Polovetsçenin rekonstrüksiyonu (eğer mümkünse) için bir görev görüyorlarsa XVI-XVII. yüzyıl Ermeni-Kıpçak dilinin eserleri de, özellikle de edebî versiyonu, öncelikle Tatar diliyle Ermeni-Kıpçakçanın eş zamanlı incelenmesi için en önemli kaynaklar teşkil etme ve ancak ikincil olarak (bağımsız) dilsel malzeme görevi görürler.

XV-XVII. yüzyıl kaynaklarından alınan bilgiler elbette dil dışı veriler olmakla birlikte aynı zamanda o dönemi çağdaşı olanlarının göz ardı edilemeyecek gözlemleridir. Bunlar, yukarıdaki sonuçların test edilmesi ve belirli dilsel içerikle doldurulması gereken bir hipotez olarak öne sürmemize olanak tanır.

Bu tür araştırmalar sadece dil bilimsel değil, aynı zamanda daha genel etnogenetik ve kültürel-tarihsel sorunların çözümü açısından da büyük önem taşımaktadır.

Kullanılan Arşiv Belgeleri

- §1. Книга Армянского духовного суда во Львове за 1572—1630 гг.— Библиотека мхитаристов, Вена, отд. рукописей. № 441.
- §2. То же за 1630—1642 гг.— Библиотека мхитаристов. Венеция, отд. рукописей, № 1788.
- §3. Сборник документов львовского армянского архикафедрального собора.— Научная библиотека Академии наук УССР, Львов, отд. рукописей, ф. Оссолинских. № 1657.
- §4. Сборник документов Армянского суда во Львове за 1595—1654 гг.— Центральный государственный исторический архив УССР во Львове, ф. 52. оп. 2, т. 545.
- §5. Сборник документов по истории армянской колонии во Львове.— Там же, ф. 52, он. 1, д. 889.
- §6. Судебная книга Армянского суда во Львове за 1537—1561 гг.— Там же, ф. 52, оп. 2, т. 513.
- §7. То же за 1561—1585 гг.— Там же. ф. 52. оп. 2. т. 514.

- §8. То же за 1601—1604 гг.— Там же. ф. 52, оп. 2, т. 517.
 §9. То же за 1607—1610 гг.— Там же. ф. 52, оп. 2, т. 519.
 §10. То же за 1611—1615 гг.— Там же. ф. 52, оп. 2, т. 520.
 §11. То же за 1616—1621 гг.— Там же. ф. 52, оп. 2, т. 521.
 §12. То же за 1521—1028 гг.— Там же, ф. 52, оп. 2, т. 522.
 §13. То же за 1629—1633 гг.— Там же, ф. 52, оп. 2, т. 523.
 §14. То же за 1634—1636 гг.— Там же, ф. 52, оп. 2, т. 524.
 §15. То же за 1638—1639 гг.— Там же, ф. 52, оп. 2, т. 525.
 §16. Судебно-административная книга Армянского войтовства в Каменце-Подольском.— Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве, ф. 39, оп. 1, т. П.
 §17. Salmosaran, копия 1581 г.— Библиотека мхитаристов, Венеция, отд. рукописей. № 359.

Kaynakça

- ALNPEKIUS, Joannes (1930). "Topographia civitatis Leopoltanae". *Jan Alnpek i jego "Opis miasta Lwowa" z początku XVII w.* Lwow.
- ANONİM (1950). *Novgorodskaya letopis' starşego i mladşego izvodov (pod. red. A. N. Nasonova)*. Moskva: Leningrad.
- BISCHOFF, Ferdinand (1864). *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Wien: K. k. Hof-und Staatsdr.
- BİŞKEANC, M. (1830). *Çanaparhordutiwn i Lehastan*. Venetik.
- BOTERO, Giovanni (1640). *Relationi universali: divise in quattro parti*. Venetia.
- CELLARIUS, Andreas (1659). *Regni poloniae, magnique ducatus Lituaniae. Omniumque regionum iuri Polonico subjectorum. Novissima descriptio*. Amstelodami: apud Aegidium Janssonium Valkenier.
- CIAMPI, Sebastiano (1834). *Bibliografia Critica delle antiche reciproche Corrispondenze: politiche, ecclesiastiche, etc., dell'Italia, colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali*. 2, Firenze.
- CÜVEYNİ, İ. (1941). "İz 'istorii zavoyevaniya mira'". *Sbornik materialov, otnosyaşsihsya k istorii Zolotoy Ordi*, 2, Moskva: Leningrad.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1977). "Lvovskie armyano-kıpçakskie dokumentı XVI-XVII vv. kak istoričeskiy istočnik". *İstoriko-filoloğičeskiy jurnal*, 2.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1979). "Armyano-kıpçakskiy yazık. Bibliografiya literaturı 1802-1977". *Rocznik Orientalistyczny* 40/2.
- DAŞKEVIÇ, Y. R., ve E. Tryjarski. (1970). Armyano-kıpçakskie predbraçniye dogovori iz Lvova (1598-1638 gg.), 33/2.
- DAŞKEVIÇ, Y. R., ve E. Tryjarski (1974). "Armyano-kıpçakskie dolgoviye obyazatel'stva iz Edirne (1609 g.) i L'vova (1615 g.)". *Rocznik Orientalistyczny* 37/1.
- DE VICTORIA, Paschalis (1929). "Epistola". *Sinnica Franciscana*. Quaracchi.
- DENY, Jean (1957). *L'arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613)*. Wiesbaden.
- DIUGOSZ, T. (1937). *Relacje arcybiskupow lwowskich 1595-1794*.
- DLUGOSZ, Jan (1873). *Historiae Polonicae libri XII*. Cracow, 12/2.
- FRASSON, Giuseppe (1976). *Pseudo Epiphaniı Sermo de Antichristo (Armeniaca de fine temporum)*. Venezia: S. Lazzaro.
- GABAİN, A. von. (1959). "Die Sprache des Codex Cumanicus". *Philologiae turcicae fundamenta*, 1: 46-73.
- GARKAVETS, A. N. (1980). "Srednevekoviy Vostok". *Armyano-kıpçakskie pismennie pamyatniki XVI-XVIII vv. İstorıya, kultura, istočnikovedenie*. Moskva.
- GIWWER AGONC, S. (1802). *Aşxarhagrut'ıwn çoric masanc aşxarhi*. 2, Venetik.
- GRAZIANI, Antonio Maria (1671). *La vie du cardinal Jean Francois Commendon, divisee en*

- quatre livres*. Paris: Chez Sebastien Mabre-Cramoisy.
- GRAZIANI, Antonio Maria (1685). *De vita Ioannis Francisci Commendonis cardinalis*.
- KAVELIN, L. A. (1878). *Greçeskie skazki ob armyanskoy vere, pereşedşie v našu drevnyuyu russkuyu pismennost*.
- KERN, Anton (1938). "Der 'Libellus de notitia orbis': Iohannes' III. (De galonifontibus?) OP Erzbischofs von Sulthanyeh". 8.
- KROMER, Marcin (1577). *Polonia: sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici*. 40. Coloniae: Nakł. Akad. Umiejętności.
- LASICIUS, J. (1615). "Michalonis Lituani De moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum". *De religione Armeniorum*. Basileae.
- LEHAC'WOY, Simeon dpri (1896). "Kamenic". *Vipasanut' iwn Nikolakan*. Venetik: L. M. Alişan.
- LEHAC'WOY, Simeon dpri (1936). *Ulegretiwn taregrutiwn*. Vieanna.
- LEHATSİ, Simeon (1965). *Putevnye zametki*. Moskva.
- LEWICKI, Marian, ve Renata Kohnowa (1957). "La version turque-kiptchak du 'Code des lois des Armeniens polonais' d'après le ms. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum". *Rocznik Orientalistyczny* 21.
- LRİMECİ, Martiros (1958). "Martiros Lrimec'i". *Patmut' iwn Irimay erkri*. A. A. Martirosyan.
- MENGES, K. G. (1979). *Vostoçnye elementi v "Slove o polku İgoreve"*. Leningrad.
- MIECHOWİTA, Maciej (1518). *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis*. Cracow.
- NERSEOWICZ, D. (1938). "Dwa intermedia do tragedii x. Alojzego Pidou «Sancta Pulcheria» (1669 g.)". *Pamiętnik Literacki*, 35.
- O'CONNOR, B. (1698). *The History of Poland in several letters to persons of quality*. London.
- PAŞUTO, V. T. (1977). "Tataro-mongoli v Azii i Yevrope: Sb. statey". *Mongolskiy poxod v glub Yevropi*. Moskva.
- PEGLOTTI, Francesco Balducci (1936). *La pratica della mercatura*. Massachusetts: Cambridge University Press, 25.
- PETROWICZ, Gregorio (1971). *La chiesa armena in Polonia.-Parte 1, 1350-1624*. Roma: Istituto degli studi ecclesiastici.
- PETRYCY, S. (1601). "Jesli Zydowie więcey podeyrzani y gorszy sa Rzeczypospolitey nizli Ormianie". içinde *Aristoteles. Polityki to iest Kzadu rzeczypospolitej z dokladem*. Krakow.
- PİDOU, L. M. (1876a). "Breve relatione dello stato, principii e progressi della missione apostolica agli Armeni di Polonia e Valachia." *Zrodla dziejowe*. Warszawa, 2.
- PİDOU, L. M. (1876b). "Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Polone cum. s. ecclesia Romana." *Zrodla dziejowe*, 2.
- DEL PLANO KARPİNİ, Ciovanno. (1957). *Istoriya mongalov. G. de Rubruk. Puteşestvie v vostoçnyye strani*. Moskva.
- RAŞİD-AD-DİN. (1952). *Sbornik letopisey*. Moskva-Leningrad, 1.
- SCHÜTZ, Edmund (1963). "Notes on the Armano-Kıpçak Script and Its Historical Background". *Aspects of Altaic Civilisation*. Bloomington: The Hague, 145-154.
- SCHÜTZ, Edmund (1971). "Armeno-Kiptschakische Ehekontrakte Und Testamente". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 24/3: 265-300.
- SOLIKOWSKI, Jan Dymitr (1647). *Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti Poloniae regis*. Dantisci: Förster.
- SOLIKOWSKI, Jan Dymitr. t.y. *Szrodki do zgody podane miedzy pany rajce i miescany catholiki a p. Ormiany*.
- THOMSEN, Kaare (1959). "Das Kasantatarische und die westsibirischen Dialekte". *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, 407-421.
- TRYJARSKI, Edward (1968). "Zodyak bölge burçlarının bir Ermeni-Kıpçak listesi". *Türk Tarih Kurumu Basımevi*.

- TRYJARSKI, Edward (1976). *Der zweite Brief des Paulus an die Korinther in armeno-kiprschakischer Version und seine Sprache*. Otto Harrassowitz.
- WERDUM, W. (1876). "Journal der Reysen, die ich durch die Königreiche Polen, Frankreich, Engellandt gethan". *Liske X. Cudzoziemcy w Polsce*. Lwow.
- YOUNANEAN, V. I. (1896). "t'lt'oc'ar Evdokiak'is". *Kamenic*. Venetik: L. M. Alişan.
- YULIAN (1940). *Pismo o mongolskoy voyne. İstoriçeskiy arxiv*. Moskva, 3.
- ZEILLER, Martin (1657). *Anderte beschreibung dess königreichs Polen und gross-hertzogthums Litauen*. Ulm.